

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (430) «1517-1580»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.2.56>

*Сергій Каріков**

ВІТТЕНБЕРГ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ЦЕНТР ЛЮТЕРАНСЬКОЇ КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ЗА ДОБИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Анотація: У статті визначено роль Віттенберга як інтелектуального центру Реформації і лютеранської конфесіоналізації у Німеччині за доби раннього Нового часу. Розглянуто основні напрями діяльності Віттенберзького університету протягом конфесійної епохи реформаторів. Схарактеризовано діяльність «другого покоління» лютеранських реформаторів. Визначено способи взаємодії Віттенберзького університету зі світською та церковною владою курфюршества Саксонського. Наголошено на важливості культурної комунікації Саксонії з іншими євангелічними територіями Німеччини. Проаналізовано вплив церковних та освітніх перетворень у Віттенберзі часів Реформації на європейські країни. Зроблено висновок, що за часів лютеранської конфесіоналізації у Віттенберзі було створено модель реформування церковних та освітніх інститутів для євангелічних регіонів Німеччини раннього Нового часу.

Ключові слова: лютеранська конфесіоналізація, Реформація, Саксонія, Віттенберг, земельна держава, університет, церква

Дослідження історії Реформації та лютеранської конфесіоналізації у Німеччині за доби раннього Нового часу передбачає звернення до подій у різних регіонах, де набув поширення євангелічний рух. Політична роздробленість Німеччини, що брала початок з епохи Середньовіччя, у XVI ст. спричинила й неоднорідність її конфесійного ландшафту, що, насамперед, було зумовлено суперечливими, а подекуди – протилежними позиціями як правлячої верхівки, так й інших соціальних груп. За таких умов успіх лютеранської Реформації великою мірою визначався становленням і розвитком центрів євангелічного руху, які внаслідок створення нових політичних, церковних і соціальних інститутів мали стати зразком конфесійних перетворень для різних територій Німеччини. Таким центром Реформації серед німецьких регіонів стала Саксонія, а в саксонських землях ключову роль у виникненні та поширенні лютеранської конфесіоналізації відіграв Віттенберг.

Потреба визначити місце подій у Віттенберзі в загальному перебігу Реформації та лютеранської конфесіоналізації у Німеччині раннього Нового часу зумовлює актуальність нашої праці. Її теоретична значимість пояснюється тим, що вона сприяє розкриттю ролі

* Каріков Сергій Анатолійович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5121-4103>; e-mail: karikov.nuczu@gmail.com

Віттенберга у подіях конфесіоналізації як складника діяльності територіальних правителів Німеччини XVI ст., відображає комплексний характер конфесійних змін у Саксонії, що поєднали вирішення політичних, церковних та освітніх проблем для модернізації земельної держави. Практична значимість дослідження пов'язана зі зростанням уваги суспільства до причин реформаційного руху та його наслідків для сучасного людства, що переконливо довело святкування у 2017 р. 500-річного ювілею Реформації у масштабах всього світу.

Увагу дослідників Реформації неодноразово привертала різні аспекти євангелічно-го руху у Віттенберзі. Зокрема, серед вітчизняних істориків події у Віттенберзі реформаційної доби досліджували Ю.О. Голубкін¹, В.О. Дятлов², П.М. Котляров³. Серед праць створених зарубіжними ученими, заслуговують на увагу класичні дослідження Г. Зельбрете⁴, В. Фріденсбурга⁵, Ю. Йордана⁶, К. Аланда⁷. Поряд із ними варто відзначити й праці сучасних авторів, які звертаються до окремих аспектів указаної проблеми – Т. Тепфера⁸, Х. Вальтера⁹. Головні перспективи дослідження історії Віттенберзького університету реформаційної доби визначено у статті Д. Бонерта та М. Аше¹⁰.

Варто зазначити, що у згаданих працях, насамперед, аналізуються події у Віттенберзі першої половини XVI ст. – від початку Реформації у 1517 р. до укладання Аугсбурзького релігійного миру у 1555 р.; подальші процеси конфесійних перетворень залишаються порівняно мало дослідженими. Наукова новизна нашої праці визначається прагненням встановити зв'язок зазначених подій з подальшим розгортанням лютеранської конфесіоналізації у

¹ Голубкін Ю.О. Лютер і віттенберзький рух 1521-1522 років // Вісник Харківського університету. 1974. № 104: Іст. сер. Вип. 8. С. 75-83.

² Дятлов В.О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV-XVI століття). Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2010. С. 221-225.

³ Котляров П.Н. Liberali eruditione и аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2015. Т. 157. № 3. С. 172-181.

⁴ Sehlbrede G.E. Wittenberg and its association with the Reformation of Germany. Philadelphia: Winston CO, 1906. 128 p.

⁵ Friedensburg W. Geschichte der Universität Wittenberg. Halle: Niemeyer, 1917. IX, 645 s.

⁶ Jordan J. Zur Wittenberger Universitätsgeschichte des 16. Jahrhunderts // Archiv für Reformationsgeschichte. 1925. Bd. 22. S. 102-116.

⁷ Aland K. Die Theologische Fakultät Wittenberg und ihre Stellung im Gesamtzusammenhang der Leucorea während des 16. Jahrhunderts // 450 Jahre Martin-Luther-Universität. Halle: Selbstverlag d. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1952. Bd. 1. S 155-237.

⁸ Töpfer T. Landesherrschaft – fürstliche Autorität – korporative Universitätsverfassung. Die Anfänge der Universität Wittenberg 1502-1525 // Universitäten und Wissenschaften im mitteldeutschen Raum in der Frühen Neuzeit. Stuttgart: Steiner, 2004. S. 27-54; Töpfer T. Die Universitäten Leipzig und Wittenberg im Reformationsjahrhundert. Aspekte einer vergleichenden Universitätsgeschichte im territorialen Kontext // Universitätsgeschichte als Landesgeschichte. Die Universität Leipzig in ihren territorialgeschichtlichen Bezügen. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. S. 41-83; Töpfer T. Zwischen bildungskultureller Vorbildwirkung und politischer Legitimitätsstiftung. Die Universität Wittenberg in der lutherischen Bildungslandschaft der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts // Konstruktion von Geschichte. Jubelrede – Predigt – protestantische Historiographie. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012. S. 29-52.

⁹ Walther H.G. Wittenberg – Die LEUCOREA im Rahmen der ernestinischen Universitätsgründungen // Reformation und Rationalität. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015. S. 11-25.

¹⁰ Bohnert D., Asche M. Perspektiven: Die Leucorea in der Zeit des späten Melanchthon – zu Forschungsstand und Überlieferungssituation // Die Leucorea zur Zeit des späten Melanchthon: Institutionen und Formen gelehrter Bildung um 1550. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2015. S. 15-75.

1550-1570-х рр., що сприяло зміцненню єдності між Саксонією й іншими євангелічними регіонами Німеччини, закріпленому укладанням збірника віросповідних праць «Книга згоди» (1580 р.). Мета статті – визначення комплексу змін, які зумовили утвердження Віттенберга як інтелектуального центру лютеранської конфесіоналізації у Німеччині доби раннього Нового часу. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі головні науково-дослідні завдання: розкрити зміст і значення діяльності Віттенберзького університету в контексті конфесійних перетворень у Німеччині й інших європейських країнах; простежити еволюцію діяльності «другого покоління» реформаторів; визначити місце Віттенберга у подіях лютеранської конфесіоналізації другої половини XVI ст.

Пізнє Середньовіччя, за висловом М. Юнга, було часом винаходів і відкриттів¹¹. Таких відкриттям для німецького суспільства у XVI ст. була і Реформація. На думку деяких авторів, Реформацію варто визначати як, насамперед, міський феномен. Її підтримка з боку бюргерства бере витoki у житті міста пізнього Середньовіччя, коли важливим завданням для бюргерів стала реформа міського управління, смисл якої полягав у підпорядкуванні церкви міській владі. Зазначена обставина надалі полегшила сприйняття бюргерством проповідей Лютера та сприяло проведенню Реформації.

Політика міст великою мірою визначила конфесійне забарвлення німецьких земельних держав. Це стосується, зокрема, міст – інтелектуальних центрів суспільства раннього Нового часу. Бюргерство, яке перебувало у близькості до князівських резиденцій, поступово ставало частиною інтелектуальної й бюрократичної еліти у своїх землях і мало вплив на вибір певної конфесії у державі. Такий вплив відбувався і за посередництва дворян, які отримали юридичну й теологічну освіту в університетах, надалі обійнявши посади у князівській адміністрації та церковному управлінні. Зазначені соціокультурні процеси посилювали внутрішню інтеграцію земельних держав. Подібні явища мали місце як у верхньонімецьких князівствах, так і в Саксонії¹². Модель реформаційних перетворень у саксонських землях було розроблено саме у Віттенберзі – на той час ключовому інтелектуальному центрі земельної держави.

На межі пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу Віттенберг належав до середніх німецьких міст. На початку XVI ст. його населення, без урахування студентів університету, складало близько 2,5 тис. осіб. Найбільш впливовими у місті були цехи кравців, м'ясників, шевців, пекарів; крім того, на той час швидкими темпами стали розвиватися гірничі справ, текстильне виробництво, книгодрукування. Міцні позиції в місті посідала католицька церква. У Віттенберзі напередодні Реформації налічувалося 21 релігійне братство, 2 монастирі (августинський і францисканський), 4 церкви¹³.

Загострення соціальних суперечностей і засилля католицької церкви створили у Віттенберзі сприятливий ґрунт для зародження Реформації. Цьому сприяла і церковна політика курфюрста Фрідріха Саксонського, який вів тривалі політичні й територіальні суперечки із представниками вищого духовенства¹⁴.

¹¹ Jung M.H. Die Reformation. Wittenberg – Zürich – Genf. 1517–1555. Wiesbaden: Marixverlag, 2016. S. 7.

¹² Ивонин Ю.Е. Город, государство и Реформация в Германии XVI века (историографические заметки) // Средневековый город. Вып. 16. Саратов, 2004. С. 186-189.

¹³ Meyner A.W. Geschichte der Stadt Wittenberg. Dessau: Neubürger, 1845. S. 130-131.

¹⁴ Kürn P. Friedrich der Weise und die Kirche. Leipzig: Teubner, 1926. S. 35-36.

Реформація, що розпочалася у Віттенберзі після виступу Мартіна Лютера з «95 тезами» 31 жовтня 1517 р., виявилася нерозривно пов'язаною з університетом. Від свого заснування у 1502 р. Віттенберзький університет перебував під впливом гуманістичних віянь. Т. Тепфер вважає, що гуманістичний дух поширювався в університеті за сприяння саксонського курфюрста Фрідріха Мудрого, який через створення вищої школи прагнув як задовольнити потреби управління територіями, так і представити свій образ правителя у гуманістичному дусі¹⁵. Курфюрст Фрідріх запросив до університету, зокрема, професора медицини Мартіна Полліха, ритора Германа фон дем Буше, теолога Йоганна фон Штаупіца¹⁶. Отже, Віттенберзький університет завдяки підтримці територіальної влади уже напередодні Реформації меншою мірою був пов'язаний із традиціями середньовічної схоластики, ніж вищі школи, засновані у XIII–XIV ст.

Від початку Реформації значення Віттенберзького університету дедалі зростало. Це позначилося і на чисельності його слухачів: якщо у 1508 р. (коли тут почав викладати Мартін Лютер) у Левкорей налічувалося 179 студентів, то у 1521 р. їх чисельність сягнула 1,5 тис. осіб¹⁷. До Віттенберга приїздили прибічники Реформації з різних німецьких міст, а пропагандисти нового вчення вирушали звідти до інших регіонів. Піднесення Віттенберзького університету спричинило зростання його авторитету. За даними Георга Спалатіна, лекції Лютера та Меланхтона відвідували 400–600 слухачів¹⁸. Як і в інших німецьких вищих школах, теологічний факультет посідав провідне місце серед трьох «старших» факультетів Віттенберзького університету. Тому Лютер і його колеги не повинні були конкурувати з викладачами медицини і права за залучення студентів до своїх лекцій, на відміну від професорів теології італійських університетів, де богослов'ю було відведене другорядне місце¹⁹.

Н. Хаммерштайн, визначаючи Віттенберзький університет як «зразок університету Реформації», першочергову увагу приділяє діяльності Філіпа Меланхтона, наслідком якої стали докорінні зміни в організації занять у вищій школі²⁰. У зимовому семестрі 1523–1524 рр. Меланхтона було обрано ректором університету, що розширило його повноваження й уможливило початок реформування навчального процесу. Так, було відновлено проведення студентських диспутів, однак не з формальної логіки (як у дореформаційні часи), а з риторики. Зазначені заходи вважалися корисним засобом підготовки студентів до майбутньої проповідницької діяльності²¹.

Важливу роль у проведенні реформ у Віттенберзькому університеті відіграло звернення Лютера і Меланхтона до територіальної влади, в якому йшлося про необхідність матеріальної підтримки викладачів вищої школи. Загроза відтоку кваліфікованих учених до інших міст була зумовлена тим, що у Віттенберзі їм не було надано достатніх засобів

¹⁵ Töpfer T. Die Universitäten Leipzig und Wittenberg... S. 49–50.

¹⁶ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg. München; Berlin: Koehler & Amelang, 1996. S. 53.

¹⁷ Friedensburg W. Geschichte der Universität Wittenberg. S. 147.

¹⁸ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg. S. 77.

¹⁹ Grendler P.F. The Universities of the Renaissance and Reformation // Renaissance Quarterly. 2004. Vol. 57. № 1. P. 20.

²⁰ Hammerstein N. Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. München: Oldenbourg, 2003. S. 18–19.

²¹ Котляров П.Н. Liberali eruditione... С. 176.

для існування²². Новий саксонський курфюрст Йоганн Стейкий підтримав розширення меж академічних свобод університету, одночасно гарантувавши належне матеріальне забезпечення його викладачам за рахунок майна місцевих штифтів (духовних закладів, створених за ініціативи світських правителів), переданого під управління територіальної влади курфюршества. Зокрема, сам Меланхтон здобув не тільки дворазове збільшення заробітної платні (зі 100 до 200 гульденів), а й право читати ті лекції, які він сам обере, не переобтяжуючи себе теологією²³. Також було збільшено жалування Йоганна Бугенхагена й інших кращих викладачів університету²⁴.

Територіальна влада курфюршества Саксонського і надалі приділяла значну увагу навчанню у Віттенберзькому університеті, прагнучи контролювати його ідейний зміст. Так, в акті курфюрста Йоганна Фрідріха Великодушного (1536 р.) було наголошено на тому, що окрім підготовки для церков і шкіл курфюршества «порядних, християнських, учених проповідників, пастирів душ і вчителів», університет зобов'язаний піклуватися про запобігання «виступів проти Бога, так само, як і про недопущення нехристиянських сект і ересей»²⁵. Саме поширення Євангелія і слова Божого визначалося як головна мета діяльності Левкорей, що має передувати вивченню інших наук²⁶.

Відповідно до зазначених цілей, зусилля Меланхтона на посаді ректора були спрямовані на реформування навчальних планів усіх чотирьох факультетів Віттенберзького університету. Реформування розпочалося у 1526 р. запровадженням у дію нових навчальних статутів. До 1545 р. вони були розроблені для всіх факультетів і для університету в цілому. Зазначені статuti увійшли до виданої у 1546 р. збірки «Акти Віттенберзької академії», що регламентувала різноманітні аспекти життя та діяльності викладачів і студентів як в університеті, так і за його межами – у відносинах із міськими інституціями²⁷.

Варто зазначити, що на зміст документів, які визначали напрями організації життя та навчальної діяльності Віттенберзького університету, помітно вплинули ідеї лютеранської конфесіоналізації. Зокрема, новий статут теологічного факультету (1533 р.) передбачав побудову навчального процесу на ідейних засадах Аугсбурзького віросповідання. Теологічна доктрина зобов'язувала всіх педагогів дотримуватися «у викладанні чистого, не викривленого євангелічного учення». Зазначену вимогу деякі дослідники оцінюють як зразок «першої конфесійної присяги»²⁸. Навчальна діяльність професорів факультету насамперед мала бути присвячена тлумаченню Старого та Нового Заповіту. З числа професорів мав обиратися і декан факультету: статутом було передбачено почергове обрання професорів на цю посаду. Посади професорів теологічного факультету на той час обійма-

²² Brecht M. Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521-1532. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. S. 237.

²³ Котляров П.Н. Liberali eruditione... С. 176.

²⁴ Brecht M. Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung... С. 238.

²⁵ Töpfer T. Landesherrschaft... С. 48.

²⁶ Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532-1546. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. S. 119.

²⁷ Gašparovicová J. Wittenberská univerzita – miesto peregrinacie uhorských študentov // Zborník Pedagogickej fakulty Trnavskej univerzity. Série D – Vedy o výchove a vzdelávaní. Trnava, 2012. Ročník 16. S. 91.

²⁸ Weber W.E.J. Protestantismus, Universität und Wissenschaft. Kritische Bemerkungen zu einer historischen Aneignung // Spurenlese. Wirkungen der Reformation auf Wissenschaft und Bildung, Universität und Schule. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. S. 23.

ли Лютер, Каспар Круцигер і Юстус Йонас; також викладання теології здійснював віттенберзький пастор Йоганн Бугенхаген²⁹.

Розробляючи статут теологічного факультету, Меланхтон приділив особливу увагу перегляду правил присудження ступеня доктора теології, що визначалося необхідністю підготовки на теологічному факультеті кваліфікованих наукових кадрів серед числа прибічників Реформації. П. Котляров вказує, що, розпочинаючи реформування університетської освіти, Меланхтон ще не визнавав за потрібне встановлення наукових ступенів. В одній з промов він навіть зневажливо відгукнувся про «дитячі папські театри» та схоластичних докторів, протиставляючи їх труди справжньому біблійному і церковному вченню. Можливо така думка Меланхтона була зумовлена тим, що спираючись на твори апостола Павла (І. Кор. 14, 5), він вважав, що всі християни мають бути духовними вчителями. Але з часом Меланхтон переглянув попередні позиції. З 1533 р. у Віттенберзькому університеті було відновлено порядок захисту вчених ступенів³⁰. Зокрема, на теологічному факультеті відбулося присудження докторського ступеня видатним реформаторам Йоганну Бугенхагену та Каспару Круцигеру.

Відповідно, діяльність Віттенберзького університету за доби раннього Нового часу визначається дослідниками як приклад «освітнього ландшафту», що за доби Реформації й конфесіоналізації, з одного боку, реалізовував функцію регіональної інтеграції шкіл та університетів, а з другого боку, відігравав провідну роль у формуванні територіальних культурних ландшафтів. Віттенберзький університет першим серед німецьких університетів виявив себе не тільки як регіональний освітній заклад, але й як центр культурного впливу на інші німецькі території, де його випускники робили подальшу професійну кар'єру³¹. Так, зокрема, протягом першого сторіччя його функціонування (1502-1602 рр.) тут здобули освіту 568 студентів із Пруссії³².

Активність Меланхтона й інших реформаторів сприяла залученню до Віттенберга слухачів із сусідніх країн Центральної та Східної Європи (Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини), які згодом сприяли поширенню лютеранства у своїх землях. Вже у 1520-х рр., на гребені першої хвилі Реформації, молодь Подунав'я та Прикарпаття стала все більше надавати перевагу Віттенберзькому університету перед вищими школами Кракова, Праги, Відня. Зокрема, до 1560 р. тут отримали освіту 442 угорських студента, багато з яких, повернувшись додому, згодом стали викладачами і лютеранськими проповідниками³³.

Слухачі з Південно-Східної Європи особливо цінували Філіпа Меланхтона, який виявляв турботу про них (зокрема, проводив латинські недільні проповіді для студентів з Угорщини) і брав участь у влаштуванні їх життя. Листування «наставника Німеччини», як шанобливо прозивали Меланхтона, засвідчує його прихильність до студентів, поєднану з увагою до політичних і військових подій (у зв'язку з загрозою від османів), до конкретних

²⁹ *Brecht M.* Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche... S. 119.

³⁰ *Котляров П.М.* Державна реформа освіти: проект Філіпа Меланхтона // Наукові праці історичного факультету. Бердянськ-Запоріжжя, 1998. С. 92.

³¹ *Töpfer T.* Zwischen bildungskultureller Vorbildwirkung... S. 36.

³² *Freytag H.* Die Preussen auf der Universität Wittenberg und nichtpreussischen Schüler Wittenbergs in Preussen von 1502 bis 1602. Leipzig: Duncker und Humblot, 1903. S. 9.

³³ *Gašparovicová J.* Wittenberská univerzita – místo peregrinacie uhorských studentov // Zborník Pedagogickej fakulty Trnavskej univerzity. Série D – Vedy o výchove a vzdelávaní. Trnava, 2012. Ročník 16. S. 91.

умов життя у країнах Південно-Східної Європи. Турецька загроза відчувалася Меланхтоном як апокаліптична подія: турки після перемоги при Мохачі (1526) претендували на території Угорського королівства, розгорнувши наступ і на землі Австрії, де вони брали в облогу Відень (1529)³⁴. За таких умов закономірним наслідком стало ідейне зближення християн різних європейських країн, що водночас сприяло зростанню освітніх контактів між ними.

Яскравим прикладом інтелектуального впливу Віттенберга на систему навчання молоді країн Центральної та Східної Європи став розроблений Меланхтоном щотижневий план занять для навчання Адріана Хелміцкого, який приїхав до Саксонії у 1554 р. із Польщі в супроводі графа Станіслава Горки. На думку П.М. Котлярова, названий документ, в якому відображено зростання кількості релігійних занять порівняно з більш ранніми навчальними планами, свідчить про значні трансформації світогляду гуманіста від прибуття до Віттенберга до останніх років його життя. Результатом таких трансформацій стало формування релігійної педагогіки Меланхтона, що поєднала *pietas et eruditio*³⁵.

Учні Меланхтона плідно працювали і в інших регіонах Центральної та Східної Європи. Так, його учень Матвій Коллінус після навчання у Віттенберзі більше 18 років викладав давньогрецьку мову в Празькому університеті, одночасно беручи активну участь у діяльності місцевого гуманістичного гуртка, учасники якого підтримували реформаційний рух. Коллінус вів активну переписку з Меланхтоном, повідомляючи йому про події в Празі³⁶.

Після укладання Аугсбурзького релігійного миру у 1555 р. роль Віттенберга як інтелектуального центру євангелічного руху не була відіграна. Після смерті Мартіна Лютера, Йоганна Бугенхагена, Філіпа Меланхтона у другій половині XVI ст. саксонське місто стало територією діяльності багатьох представників «другого покоління» лютеранських реформаторів, які протягом конфесійної доби розвинули засадничі положення лютеранства і сприяли їх втіленню у життя німецького соціуму. До «другого покоління» реформаторів належали люди, які отримали освіту у школах та університетах Віттенберга й інших євангелічних територій у 20–40-х рр. XVI ст. Завдяки цьому їх шлях до визнання істинності принципів євангелізму був внутрішньо менш суперечливим, ніж у засновників реформаційного руху, оскільки великою мірою спирався на підтримку останніх, що полегшило «другому поколінню» реформаторів засвоєння теоретичних знань, укріплення ідейних переконань, зростання практичного досвіду.

До відомих послідовників Лютера у другій половині XVI ст. належав Пауль Ебер (1511-1569), який здобув освіту у Нюрнберзі та Віттенберзі. У сучасній історіографії він характеризується як «забутий послідовник Бугенхагена та Меланхтона», оскільки його ім'я згадується у працях з історії лютеранської конфесіоналізації порівняно нечасто. Між тим після смерті згаданих найближчих соратників Лютера саме Ебер перейняв на себе

³⁴ Schwarz K.W. «Lumen et Reformator Ecclesiarum Superioris Hungariae»: Der Melanchthonschüler Leonhard Stöckel (1510-1560) – ein Schul- und Kirchenreformer im Karpatenraum // Melanchthon – Praeceptor Europae. Erlangen: BeE, 2010. S. 52.

³⁵ Котляров П.М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона. Київ-Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 170-173.

³⁶ Heininen S. Melanchthon und seine Schüler // Lutherjahrbuch. 1999. Jg. 66. S. 293.

низку їх головних обов'язків, зокрема – читання лекцій на теологічному факультеті Віттенберзького університету (у грудні 1559 р. йому було присуджено ступінь доктора теології). Пауль Ебер продовжив справу Меланхтона у викладанні й організації навчального процесу у вищій школі Віттенберга. Він приділив значну увагу забезпеченню студентів стипендіями.

Крім того, Пауль Ебер здійснив низку ординацій євангелічних священнослужителів, а також узяв активну участь у проведенні перевірок євангелічних парафій на території курфюршества Саксонського, зокрема – у генеральній візитації 1555-1556 рр. З 1559 р. до смерті Ебер виконував обов'язки генерального суперінтендента курфюршества Саксонського. У 60-х рр. XVI ст. він був не тільки одним із найбільш відомих професорів Віттенберзького університету, екзаменатором і наставником саксонських священнослужителів, але й провідником у поширенні євангелічного віровчення за межами Саксонії, консультантом територіальної влади у вирішенні богословських і церковних організаційних проблем, посередником у розв'язанні кадрових питань шкіл, університетів, церков, редактором і цензором академічних і теологічних творів³⁷. Як реформатор, Ебер у своїй теологічній діяльності приділяв головну увагу зміцненню догматичних положень лютеранства, розвиваючи ідеї Філіпа Меланхтона.

Вагомий внесок у подолання внутрішніх конфліктів у середовищі лютеран у другій половині XVI ст. здійснив Давид Хітройс (1531-1600). Отримавши звання магістра вільних мистецтв у Тюбінгені, надалі він продовжив навчання у Віттенберзькому університеті, де ідейно зблизився з Меланхтоном. Здобувши вищу освіту, Хітройс працював у Віттенберзі, читаючи в університеті лекції за відомою працею Меланхтона «*Loci communes*». Пізніше він узяв активну участь у розробці «Формули згоди» (1577 р.). Ухвалення її заклало основу для примирення представників різних напрямів лютеранства й оформлення ранньої ортодоксії. Хітройс також створив низку праць, присвячених церковній організації доби Реформації, ставши одним із перших істориків лютеранської церкви.

Ще одним відомим представником «другого покоління» лютеранських реформаторів став Ніколаус Зельнекер (1530-1592). Здобувши освіту у Віттенберзькому університеті, він був рекомендований Меланхтоном на посаду викладача філософського факультету, а з 1556 р. став його деканом. Найбільш вагомим внеском Зельнекера у справу лютеранської конфесіоналізації стала його участь у розробці «Формули згоди» (1577 р.). Також набули відомості написані Зельнекером духовні гімни і пісні, що використовувалися в євангелічному богослужінні.

Текст «Формули згоди», провідну роль в укладанні якого відіграли представники «другого покоління», віттенберзьких реформаторів, був підписаний князями, чиновниками, євангелічними теологами різних територій Німеччини і визнаний майже двома третинами представників станів, які прийняли «Аугсбурзьке віросповідання»³⁸. У статтях «Формули

³⁷ Gehrt D., Knüpfner P. Der vergessene Nachfolger von Johannes Bugenhagen und Philipp Melanchthon in Wittenberg. Bericht und Ausblick über die Forschung zu Paul Eber // Paul Eber (1511-1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. S. 19-42.

³⁸ Konkordienformel // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Gütersloh: Mohn, 1991. S. 773.

згоди» було стисло викладено суперечливі пункти лютеранської конфесії, якими були спричинені теологічні дискусії 40-70-х рр. XVI ст. Розглядаючи погляди Майора на проблему «добрих справ», ідеї Озіандера про виправдання, синергізм Пфеффінгера, адіафоризм Меланхтона як помилки, а також відкидаючи різні трактування догматів християнства, запропоновані теологами інших напрямів протестантизму (Жаном Кальвіном, Ульріхом Цвінглі, Менно Симонсом, Каспаром Швенкфельдом), «Формула згоди» утверджувала ідейну єдність євангелізму. Хоча деякі німецькі землі (Гессен, Ангальт, Померанія) й імперські міста (Нюрнберг) відмовилися приєднатися до «Формули згоди», більшість євангелічних територій (зокрема курфюршества Саксонське й Бранденбурзьке, 20 герцогств, 24 графства, 35 імперських міст) визнали її³⁹. Тому ухвалення «Формули згоди» варто визначити як важливий рубіж, що знаменував завершення тривалого конфесійного протистояння в євангелічних територіях.

Поряд із творами Лютера («Малим Катехізисом», «Великим Катехізисом», «Шмалькальденськими статтями») і Меланхтона («Аугсбурзьким віросповіданням», «Апологією Аугсбурзького віросповідання», «Про владу та верховенство папи») «Формула згоди» увійшла до складу «Книги згоди» (1580 р.), що стала своєрідним каноном віросповідних книг євангелізму. Таким чином, за п'ятдесят років після виголошення «Аугсбурзького віросповідання» було завершено процес утворення лютеранської конфесії⁴⁰. Ухвалення збірника віросповідних книг євангелічно-лютеранської церкви дало змогу остаточно впорядкувати лютеранське віровчення, примиривши опозиційні угруповання гнезіолютеран і філіпістів. Зусилля віттенберзьких реформаторів мали визначальний вплив на досягнення зазначеної мети.

Ще одним показником культурної значущості Віттенберга, як інтелектуального центру німецького суспільства раннього Нового часу, можна визнати кількість книг, що виходили друком у цьому місті. За цим критерієм Віттенберг посідав провідні позиції серед усіх німецьких міст: протягом XVI ст. тут було надруковано книг із 20 511 найменуваннями, що перевищили лише видання Лейпцига (26 461 найменування), тоді як у наступному центрі книгодрукування Німеччини – Нюрнберзі – було видано тільки 11 675 назв книг⁴¹.

Таким чином, значення Віттенберга, як інтелектуального центру лютеранської конфесіоналізації від початку реформаційного руху до утвердження його результатів у німецькому суспільстві, поступово зростало. У статті визначено, що провідну роль у згуртуванні навколо Лютера інтелектуалів-реформаторів, які підтримали євангелічні ідеї, взявши активну участь у розробці принципів нового віровчення та їх упровадженні в практику, відіграла діяльність Віттенберзького університету. Вона сприяла формуванню самоідентичності лютеран, які за посередництва реформованих церковних та освітніх інститутів прилучалися до принципів євангелічного віровчення.

Ухвалення «Книги згоди» стало важливим рубежем консолідації німецького суспільства раннього Нового часу. Зазначена подія забезпечила підґрунтя для подальшого роз-

³⁹ История Германии: учеб. пособие для студентов вузов: в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. Т. 1. С древнейших времен до создания Германской империи. С. 240.

⁴⁰ Graf F.W. Der Protestantismus. Geschichte und Gegenwart. München: Beck, 2017. S. 34.

⁴¹ Fuchs T. Einleitung: Buch und Reformation // Buch und Reformation. Beiträge zur Buch- und Bibliotheksgeschichte Mitteldeutschlands im 16. Jahrhundert. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. S. 30.

витку лютеранської ортодоксії, що надалі постала провідним напрямом євангелічного віровчення у німецькому суспільстві. Ключовою ознакою ортодоксії стало закріплення чітко визначених теологічних принципів на рівні територіальної церковної організації. Вперше в історіографії нами розкрито вплив на досягнення такого результату представників «другого покоління» віттенберзьких реформаторів, завдяки діяльності яких протягом 50-70-х рр. XVI ст. лютеранство вийшло на новий рівень історичного розвитку. У результаті активності продовжувачів справи Мартіна Лютера Віттенберг у другій половині XVI ст. зберіг позиції інтелектуального центру конфесійного будівництва у Саксонії й інших регіонах Німеччини, де набули поширення реформаційні ідеї. Перспективою подальшого дослідження постає вивчення впливу лютеранської конфесіоналізації на зміни у повсякденному житті, ментальності, культурі німецького суспільства доби раннього Нового часу.

Serhii Karikov

Wittenberg as an Intellectual Centre of the Lutheran Confessionalization in the Early Modern Age

Abstract: The article defines the role of Wittenberg as an intellectual centre of the Reformation and Lutheran confessionalization in Germany in the Early Modern Age. The main activities of the University of Wittenberg during the confessional age are considered. The activities of the «second generation» of Lutheran reformers are characterized. It is noted that the reformers in the 50's and 70's of the XVI century were focused on solving of theological problems, participating in the church service, teaching at schools and universities. It is concluded that the activity of the «second generation» of Lutheran reformers was a contribution to the successful solution of the confessional and political problems in the German society of the Early Modern Age. The ways of interaction of the University with secular and ecclesiastical authorities of the Electorate of Saxony are defined. It is concluded that Wittenberg University played an important role in preparing church leaders during the time of the Lutheran confessionalization. These leaders supported the ideas of Martin Luther and actively participated in the development of principles of Evangelism and their implementation in the life of German society. The importance of Saxony's cultural communication with other evangelical German territories is emphasized. The influence of church and educational transformations in Wittenberg during the Reformation on European countries is analyzed. It is remarked that the new educational system contributed to attract students from other European countries to Saxony and positively influenced the spread of Lutheranism in Central and Eastern Europe. It is concluded that during the Lutheran confessionalization in Wittenberg a model of reforming church and educational institutions for the evangelical regions of Early Modern Germany was created.

Keywords: Lutheran confessionalization, Reformation, Saxony, Wittenberg, land state, university, church